

SOFT SKILLS У СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ

SOFT SKILLS IN THE MODERN REALITIES OF UKRAINIAN EDUCATION

Стаття доводить важливість формування в майбутніх фахівців soft skills, що дає змогу забезпечувати успіх їхньої професійної діяльності. На основі аналізу сутності поняття «компетенції» авторами обґрунтовано необхідність розвитку в рамках вищої освіти особистісних характеристик майбутніх випускників відповідно до потреб ринку праці. Зокрема, визначаються основні тенденції вивчення soft skills і можливості їх набуття індивідом, спільності й відмінності вітчизняних і зарубіжних досліджень, найбільш перспективні напрями й технології для використання в освітньому процесі. Наводиться досвід поетапного впровадження в навчальний процес "Soft skills", який спрямований на розвиток соціо-емоційних і когнітивних здібностей студентів. У статті запропоновані основні тенденції вдосконалення системи підготовки фахівців у напрямі підвищення їх конкурентоспроможності на ринку праці: використання компетентнісного підходу до розробки стандартів вищої освіти; упровадження постійного моніторингу потреб роботодавців у певних компетенціях фахівців; переорієнтація змісту освіти на результативні характеристики навчання; включення в дисципліни компонент, що сприяють розвитку soft skills. У ході педагогічного експерименту впровадження "soft skills" маємо ефективність цих упроваджень і рівень розвитку їх у студентів, який зростає найбільш інтенсивно, зокрема розуміння власної відповідальності під час роботи над курсовим проектом тощо, уміння презентувати проекти, курсові роботи тощо, здатність згуртувати групу та побудувати ефективну команду взаємодію для вирішення певних завдань, ефективніше вирішувати проблеми, уважніше й результативніше справлятися з різними завданнями. Маємо зазначити, що рівень розвитку та якість підготовки студентів багато в чому залежить і від рівня підготовки викладача та його професійності. Професія викладача є публічною, що робить особливо потрібні такі вміння, як презентувати себе і свої ідеї; вибудовувати відносини з різними суб'єктами освіти – студентами, педагогами, роботодавцями; ко-

перувати свої дії з іншими учасниками освітнього процесу; вирішувати творчі відкриті завдання; проявляти лідерські якості.

Ключові слова: формування soft skills, м'які навички, сучасні форми, технології навчання, вимоги роботодавців, компетенції.

The article proves the importance of soft skills forming in future professionals, which allows to ensure the success of their professional activities. Based on the analysis of the essence of the concept of "competence", the authors substantiate the need to develop the personal characteristics of future graduates in the bounds of higher education in the accordance with the needs of the labor market. There is the experience of implementation in the educational process "Soft skills", which is aimed at the development of socio-emotional and cognitive abilities of the students. The article proposes the main trends in improving the training system in order to increase their competitiveness in the labor market: the use of a competent approach to the development of standards of higher education; the introduction of constant monitoring of employers' needs as for certain competencies of the specialists; the reorientation of the content of education on the effective characteristics of learning. During the pedagogical experiment of soft skills implementation, we have the effectiveness and the development level which grows most intensively, in particular, understanding of personal responsibility when working on a course project, the ability to present projects, term papers, the ability to unite a group and build effective teamwork to solve certain tasks, solve problems more effectively, more attentively and effectively cope with various tasks, etc. But we must note that the level of development and quality of student depends on the level of teacher's training and professionalism. The teacher's qualification is public, which has to get especially necessary skills such as: presenting yourself and your ideas; creating relationships with various subjects of education – students, teachers, employers; cooperating with other participants in the educational process; solving creative open tasks; demonstrating leadership qualities.

Key words: formation of soft skills, modern forms, training technologies, requirements of employers, competencies.

УДК 37.211.24

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/32-1.23>

Муравйова І.О.,
старший викладач кафедри
машинобудування
Одеської державної академії
будівництва та архітектури

Мар'янюк Я.Г.,
канд. філол. наук, доцент,
завідувач кафедри іноземних мов
Одеської державної академії
будівництва та архітектури

Осадча А.О.,
магістр
Національного університету
«Одеська юридична академія»

Постановка проблема в загальному вигляді.

У світі безперервного новаторства необхідні творчі люди, що здатні долати кордони середніх можливостей, активні й заповзятливі. У зв'язку з цим до провідних якостей і вмінь особистості ХХІ століття зараховують критичний характер мислення й активність; відкритість усьому новому й уміння в ньому орієнтуватися; комунікативні навички; уміння знаходити й обробляти інформацію; бажання і прагнення постійно самовдосконалюватися тощо.

Світовий досвід свідчить про орієнтацію професійної освіти на формування «м'яких» (soft skills) і «жорстких» (hard skills), а так само «цифрових» (digital skills) навичок у їх єдності. Формування

перших характеризує актуальний стан сучасної зарубіжної освіти й зосереджує свою увагу на формуванні soft skills у студентів. Аналіз подібного досвіду та результати анкетування викладачів і студентів ВНЗ показали, з одного боку, затребуваність таких навичок, з іншого – недостатню готовність дуже значної частини викладачів до їх формування в освітньому процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З погляду компетентнісного підходу проблема формування педагогічної компетентності відображена в роботах таких дослідників: С. Каргопольцевої, А. Тіссен, М. Світкіної, А. Маркової, М. Дудіна та ін. Максимум робіт зазначеної проблематики

зафіксований у 2011 р. в США. Перша спроба зроблена в 1998 р. Пік дослідницької уваги до soft skills в Англії припав на період 2011–2014 рр., до 2019 р. кількість статей представників цієї країни лише 2%. У Німеччині підвищення інтересу до проблеми формування надпрофесійних навичок спостерігалось у 2016 р. (2,4% публікацій).

Про необхідність урахувувати розвиток soft skills у процесі придбання предметних знань і професійних компетенцій говорять результати значущих досліджень, проведених у різних країнах світу. Так, у ході дослідження Гарвардським університетом спільно з Фондом Карнегі й Стенфордським науково-дослідним інститутом встановлено, що успіх у професійній сфері на 75–85% залежить саме від рівня сформованості soft skills і лише на 15–25% – від професійних предметних компетенцій, або hard skills [2]. Це підтверджують дані, отримані L. Sisson [3]. У звіті Організації економічного співробітництва і розвитку за результатами трирічного дослідження “Skills for Social Progress. The Power of Social and Emotional Skills” також констатується принципова значущість емоційних і комунікативних якостей студента (а не тільки академічної успішності, як уважалося раніше) для його подальшого життєвого і професійного успіху.

Дослідження в галузі soft skills тривають і досі. Предметами вивчення стають діагностика й оцінка soft skills; використання різних підходів, методів і прийомів з метою формування цих навичок, наприклад, міждисциплінарної проектної роботи, групових форм роботи; порівняння ефективності методів і прийомів, наприклад, командної роботи й проектної діяльності; дебатів і рольової гри в розвитку критичного мислення та комунікативних навичок; виявлення особливостей розвитку окремих навичок, наприклад, навичок спільної роботи, критичного мислення; використання мовних дисциплін як засобу розвитку soft skills [4].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Традиційні форми занять для отримання тих чи інших знань і компетенцій уже не цікаві для нового покоління студентів. Їх захоплюють гейміфікація, e-learning, m-learning, соціальне навчання та інші форми пізнання. Різкий і швидкий перехід на нову систему подачі знань і їх сприйняття буде дуже болісним передусім для багатьох викладачів, а також певної, хоча й малої, групи студентів. При проектуванні форм взаємодії зі студентами в процесі розвитку soft skills важливо враховувати низку сучасних тенденцій і їх обов'язкове поетапне впровадження. Така форма впровадження ще досить мало досліджується й обговорюється.

Мета статті – визначити основні тенденції вивчення soft skills і можливості їх набуття індивідом; виявити спільності й відмінності вітчизняних і зарубіжних досліджень; підкреслити найбільш

перспективні та поетапні напрями й технології для використання в освітньому процесі з урахуванням певного досвіду їх впровадження та використання.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні всі ми живемо в турбулентному світі, у якому маса невизначеностей. Такий світ прийнято називати VUCA-світ, за аббревіатурою його характеристик: нестабільність (Volatility), невизначеність (Uncertainty), складність (Complexity), неясність, двозначність (Ambiguity). Сьогодні система освіти України переживає дуже важливий і відповідальний період свого розвитку, що характеризується кардинальним переглядом професійних стереотипів у свідомості педагогів і молоді. Стратегічні цілі й завдання розвитку суспільства і та держави ставлять високу планку для освіти загалом.

Європейська організація економічного співробітництва та розвитку опублікувала ще у 2015 р. результати тривалого дослідження «Навички для розвитку суспільства. Сила емоційних і соціальних навичок». Результати цього дослідження переконливо довели, що емоційні й комунікативні якості особистості визначають життєвий успіх нітрохи не менше, ніж академічна успішність. У зарубіжній освітній практиці емоційні й комунікативні якості розглядаються як soft skills, або «м'які», гнучкі навички, які доповнюють hard skills – технічні («жорсткі») професійні навички. Останнім часом у зв'язку із загальною комп'ютеризацією з'явилася ще одна група ключових навичок – digital skills – цифрові навички. Усвідомлення значущості soft skills кардинально змінило всю систему вищої освіти за кордоном. Вітчизняна система освіти, на жаль, поки заточена на формування hard skills компетенцій. На думку американських дослідників, близько 75–85% професійного успіху залежить від soft skills і тільки 25–15% – від hard skills. Усі без винятку роботодавці відзначили, що для компаній важливі співробітники з набором соціально-поведінкових і когнітивних навичок. Однак ці навички (soft skills) у великому дефіциті. Серед навичок (hard skills і digital skills), які можуть застосовуватися до будь-яких фахівців в умовах цифрової економіки, виділені логічне мислення, навички вирішення завдань, знайомство з галуззю комп'ютерних наук та англійська мова. Серед технологічних трендів виділені Інтернет речей, великі дані, штучний інтелект, машинне навчання, блокчейн, кібербезпека, мережеве та системне адміністрування.

Така реальність впливає на всі сфери нашого життя, і особливо на наш вибір кар'єрного шляху, прийняття рішень про майбутню професію, про розвиток тих чи інших навичок, які дають нам змогу бути успішними. Сьогодні ми не можемо гарантовано сказати, які професійні навички будуть затребувані завтра, чому варто вчити й учитися самим. Чим будуть займатися наші діти, коли виростуть? Швидше за все до моменту початку їхньої

кар'єри вже не буде спеціальностей і професій, до яких ми звикли. Уже зараз існують сервіси, алгоритми й роботи, що дають змогу замінити юристів, аудиторів, банківських працівників, офісних клерків, робітників на заводах, HR-фахівців тощо. Згідно зі світовими дослідженнями, 65% дітей, які пішли сьогодні в перший клас, до моменту пошуку роботи будуть працювати на абсолютно нових позиціях, яких сьогодні ще не існує. Та разом із цим дуже багато в освітньому процесі визначають люди – ті, хто вчить, їхні знання й уміння створюють пряму залежність успіху отримання та застосування цих знань у тих, хто отримує ці знання. Яким же повинен бути викладач, щоб зуміти сформулювати в студентів якості особистості? В умовах розвитку сучасних тенденцій загальної освіти й активного пошуку інноваційних моделей ВНЗ, орієнтованих на студента, формується новий образ педагога-консультанта, соратника, вихователя, керівника проєктів, комунікатора, дослідника, новатора. Сьогодні посилюється запит на креативних, нестандартно мислячих педагогів, готових швидко реагувати на мінливі умови і творчо вирішувати професійні педагогічні завдання [9]. У зв'язку з цим проблема професійної підготовки викладача розглядається в контексті співвіднесення цілей і завдань з видами трудової діяльності й уміннями, представленими в державних нормативних документах. Це особливо актуально нині, коли, за справедливим зауваженням А. Закірова, під впливом кіберкультури мимоволі відбувається певна деформація духовно-морального складника педагогічної професії [5]. Крім того, викладач повинен уміти розвивати soft skills у студентів.

Працюючи щодня зі студентами, у тому числі з «дорослими студентами», які отримують 2–3 вищу освіту, ми бачимо, наскільки по-різному розвивається їхня кар'єра, на жаль, відмінники в навчанні не завжди в житті досягають кар'єрного

успіху. При цьому ми також помітили, що є щось спільне серед тих, хто досягає успіху. Це хлопці й дівчата з добре розвиненими надпрофесійними якостями, які в усьому світі називаються soft skills. Що ж це за навички? Для відповіді на це питання необхідно визначити перелік навичок, що належать до soft skills. Звернувшись до світових досліджень, ми з'ясували, що єдиного переліку м'яких навичок не існує, кожна дослідницька група виділяє свою класифікацію. Однак найбільш повний перелік і категорії сформовані світовим дослідженням World Economic Forum в Future of Jobs report. У дослідженні брали участь світові роботодавці-драйвери різних галузей, виділено 35 soft skills. При цьому всі навички розділені на 3 ключові групи: здібності, базові навички, крос-функціональні навички (табл. 1) [1].

У зарубіжній освітній практиці емоційні й комунікативні якості розглядаються як soft skills, які доповнюють hard skills – технічні професійні навички. Але якщо за формування hard skills «відповідають» спеціальні навчальні дисципліни, вони «критичні» в короткостроковій перспективі, розвиваються швидше, з меншими зусиллями й гарантованим результатом (при дотриманні базових умов – наявності мотивації, здатності до навчання студента тощо), а також практично не схильні до зворотного розвитку, то soft skills розвиваються найчастіше стихійно. Розвиток відбувається повільніше, потрібно більше зусиль, досягнення необхідного рівня не гарантоване, а в специфічних умовах і зовсім схильні до зворотного розвитку [6].

Як показує аналіз досвіду, нині існують два підходи до формування soft skills. Перший підхід – навчати безпосередньо, уводячи окремі курси в рамках варіативного компонента навчального плану. Другий підхід – використовувати потенціал дисциплін у поєднанні з неформальною освітою, позанавчальною виховною роботою.

Таблиця 1

35 soft skills			
ЗДАТНІСТЬ	БАЗОВІ НАВИЧКИ	КРОС-ФУНКЦІОНАЛЬНІ НАВИЧКИ	
1. <i>Когнітивні здібності</i> – когнітивна гнучкість – креативність – логічна аргументація – чутливість до проблем – математична аргументація – візуалізація 2. <i>Фізичні здібності</i> – фізичне здоров'я – дрібна моторика	1. <i>Контент-навички</i> – активне навчання – усна комунікація – активне читання – письмові комунікації – інформаційна грамотність 2. <i>Процесні навички</i> – активне слухання – критичне мислення – самоаналіз і аналіз інших	2. <i>Соціальні навички</i> – координація – емоційний інтелект – ведення переговорів – вміння переконувати – клієнтоорієнтованість – навчання інших 3. <i>Навички вирішення складних завдань</i> 4. <i>Системні навички</i> – прийняття рішень – системний аналіз 5. <i>Навички управління ресурсами</i> – фінансовими – матеріальними – людськими – тайм менеджмент	6. <i>Технічні навички</i> – технологічна грамотність – операційна грамотність – програмування – контроль якості – технологічна клієнтоорієнтованість – діагностика технічних проблем

При цьому виникають питання не тільки про те, «що викладати» (який «набір» soft skills більш затребуваний), а і «як учити», а також «як виміряти те, що людина отримала». На основі вивчення літератури й опитування студентів, викладачів і роботодавців нами проведено аналіз сучасної ситуації розвитку soft skills у студентів в освітньому процесі.

За оцінками досліджень, недостатня увага до розвитку soft skills у ВНЗ полягає в такому: мовчазний інтерес до проблеми формування в студентів особистісних установок щодо розуміння важливості розвитку soft skills [7]; комплексний характер «зон відповідальності» за розвиток soft skills, слабо розвинені вертикальні й горизонтальні зв'язки між окремими компонентами процесу професійної підготовки (цілі, зміст, технології, засоби, форми); слабка диверсифікація дисциплін, надмірна їх теоретизація, відрив від практики; обмеженість можливостей практичного прояву різних soft skills через недостатньо розвинені зв'язки між теоретичною та практичною педагогічною підготовкою; недостатня опора на міжпредметні зв'язки, сучасні освітні технології та інтерактивні форми навчання й виховання [8]; складність діагностики рівня розвитку soft skills, у результаті чого вони практично залишаються без оцінки; недостатня гнучкість і мобільність в організації процесу розвитку soft skills, що заважає оперативно реагувати на запити практики освіти.

За результатами нашого опитування викладачів Одеської державної академії будівництва та архітектури щодо проблеми розвитку soft skills, зафіксовано такі факти:

- більшість опитаних викладачів (73%) вважає, якщо за формування soft skills «відповідають» усі, персональної відповідальності за рівень їх розвитку немає, хоча значна їх частина входить до складу: загальнокультурних компетенцій – готовність до взаємодії з колегами, до роботи в колективі; професійних – готовність до взаємодії зі студентами, батьками, колегами, роботодавцями; здатність організувати співпрацю студентів, підтримувати активність та ініціативність, самостійність, їхні творчі здібності тощо [7];

- 59% викладачів бачать причину недостатньої уваги до розвитку soft skills у її багатогранності й складності оцінювання та моніторингу;

- ще однією причиною, на думку опитаних, є слабка взаємодія викладачів, а також епізодичне використання інтерактивних та інших сучасних освітніх технологій (кейс-стаді, живі квести, індивідуальний освітній маршрут, проектне і проблемне навчання);

- значна частина викладачів (69%) відзначає брак практико-орієнтованих занять, соціальних практик, участі студентів у проектах, де вони могли б набути досвіду реальної взаємодії від учасника до організатора.

Результати анкетування викладачів показали, що лише 19% викладачів цілеспрямовано включають у зміст лекцій і практичних занять завдання на розвиток soft skills. 27% викладачів використовують технології та прийоми активного й інтерактивного навчання (дискусія, дебати, кейс-стаді, «дерево» рішень, розігрування ситуацій з ролями, навчання у співпраці тощо).

У зв'язку з отриманими даними виділені три сфери для формування «м'яких навичок»: когнітивна, діяльнісна й особистісна. Як основні вектори взяті такі дисципліни, як іноземна мова, вступ до спеціальності, будівельна техніка, виробнича експлуатація будівельної техніки. Нами запропонована карта soft skills, що включає три блоки:

- блок розвитку когнітивних здібностей: уміння панорамно і критично мислити (розвиток зв'язків «викладач-студент» тощо); формування проектного мислення (здатність до передбачення, цілепокладання); розвиток умінь приймати рішення в ситуаціях нестачі часу (швидкість реакції, швидкість обробки даних); розвиток умінь творчо вирішувати відкриті завдання;

- блок розвитку діяльнісних здібностей: лідерські якості, уміння управляти собою і аудиторією (організаторські здібності, міміка, пантоміма, мова); уміння створювати тексти, здатність до візуалізації інформації; уміння взаємодіяти з іншими людьми;

- блок розвитку особистісних здібностей: уміння публічно виступати (здатність грамотно і зрозуміло викладати свої думки, захопити аудиторію перспективною цікавою і корисною темою, презентація себе); уміння працювати в команді (робота в проектному офісі, проектній групі); комунікативні здібності; уміння мотивувати, захоплювати; уміння «бачити» іншу людину; оволодіння практичними навичками тайм-менеджменту (самоорганізація).

Змістовно фокусуючи діяльність викладача на розвиток soft skills, необхідно змінити формат і технологію взаємодії викладачів і студентів. По-перше, реалізувати перехід від передачі знань до їх створення. Доступність і висока швидкість обміну знаннями часто дає змогу бути більш успішним не тому, хто більше знає, а тому, хто швидше і краще шукає, ідентифікуючи, аналізуючи і створюючи інформацію [10]. По-друге, перехід від звичної схеми «викладач-студенти» до взаємодії «викладачі-студенти», створення колаборації та робота в команді. По-третє, перехід від вузької спеціалізації до крос-функціонального навчання. Нарешті, бажано, як показав наш досвід, використовувати різні поєднання: робота в аудиторії, e-learning, проекти (практичні, соціальні тощо), симуляції з метою максимального залучення слухачів і закріплення професійних і soft skills компетенцій.

На заняттях з виробничої експлуатації будівельної техніки (англійською мовою) нами апро-

бована модель «перевернутого класу», спрямована на розвиток soft skills. Ця модель є одним із механізмів реалізації змішаної освіти, що набирає силу в передових зарубіжних і вітчизняних практиках. Ідея «перевернутого класу» полягає в самостійному освоєнні учнями вдома нового знання на основі спеціально підготовлених відеоресурсів (навчальних відеороликів) з подальшим обговоренням, закріпленням і рішенням творчих і навчальних завдань на занятті. При цьому фіксується зростання інтересу до цієї моделі з боку студентів. Значного поширення модель «перевернутого класу» отримала завдяки Салману Хану (Salman Khan). Наш досвід показав низку відмінних рис:

- концептуальне обґрунтування вбудовування моделі в сучасну систему навчання (мова йде про оптимізацію поєднання традиційного та інноваційного підходів до навчання, а не про повний перехід на цю технологію);

- інтегративний підхід, що передбачає розробку курсів, які формують панорамне мислення й розвиваючі метапредметні вміння;

- комплексна наукова, методична, технологічна, інформаційна підтримка та супровід діяльності викладача (створення відеороликів, алгоритм проектування технологічної карти уроку, електронна система моніторингу навчальних досягнень учнів);

- робота в команді: викладачі вишу, студенти;
- можливість використання в системі інклюзивної освіти; мобільність, простота доступу до освітніх ресурсів.

При розробці технології й форми розвитку soft skills можливий рух по моделі реінжинірингу освітнього процесу. Наприклад, створення комунікативних лабораторій, проектних офісів, дослідницьких груп викладача, упровадження нелінійного розкладу тощо.

У нашому досвіді в процесі розвитку soft skills у позанавчальній діяльності непогано зарекомендували себе такі відомі форми, як студентське самоврядування, волонтерські програми, соціальні проекти, тренінги. Усе це – перші кроки на шляху переходу до нової освітньої моделі професійної підготовки, які ще вимагають аналітичного осмислення, але, як нам видається, створюються в руслі сучасних тенденцій розвитку освіти, державних і суспільних очікувань, запитів до нього.

Висновки. Період великих змін не залишив осторонь ВНЗ, що трансформуються в результаті викликів з боку суспільства й особистості. Сучасний ВНЗ світового класу, який характеризується такими ознаками, як талановиті студенти та викладачі, достатність ресурсів, амбітне стратегічне бачення, пов'язують із поняттям «проектний». Як показує аналіз практики й нашого досвіду, у ВНЗ дійсно здійснюється поетапний перехід (нехай і

нерівномірний) від транслятивної (лекційно-семінарської) моделі до інтегрованої, що включає проектування, рішення кейсів і стажування, що передбачає використання симуляторів (макетів, тренажерів, моделей тощо). Уведення поетапної роботи в цьому напрямі вже сьогодні дає певні результати поряд із професійними компетенціями, розглядається розвиток у студентів здібностей до комунікації, лідерства, кооперації, дипломатії, вибудовування відносин; формування командних, публічних навичок; уміння презентувати свої ідеї, прийняти рішення, креативно вирішувати відкриті завдання, у тому числі соціального плану. Ці компетенції зараховують до так званих soft skills навичок, володіння якими багато в чому визначає успіх майбутньої професійної діяльності студентів, допомагає успішно реалізуватися.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Soft skills – навьки XXI века. НИУ ВШЭ : веб-сайт. URL: <https://perm.hse.ru/news/243254110.html>.
2. Robles M.M. Executive Perceptions of the Top 10 soft skills needed in today's workplace. *Business Communication Quarterly*. 2012. № 75 (4). P. 453–465.
3. Sisson L.G., Adams A.R. Essential hospitality management competencies: The importance of soft skills. *Journal of Hospitality and Tourism Education*. 2013. № 25 (3). P. 131–145.
4. Локтаева Н.Н. Формирование «мягких навыков» у студентов вуза в процессе обучения иностранному языку. *ACADEMIA. Педагогический журнал Подмосквья*. 2014. № 2 (2). С. 24–26.
5. Закирова А.Ф. Теория и научно-образовательная практика педагогической герменевтики. *Теория инновационной деятельности. Инновационные проекты и программы в образовании*. 2013. № 3. С. 15–24.
6. Поддьяков А.Н. Решение комплексных проблем в PISA-2012 и PISA-2015: взаимодействие со сложной реальностью. *Образовательная политика*. 2012. № 6 (62). С. 34–53.
7. Никитина Н.Н., Кислинская В.М. Введение в педагогическую деятельность: теория и практика : учебное пособие. Москва : Академия, 2004. 224 с.
8. Тряпицына А.П. Подготовка педагогических кадров и задачи современной школы. *Вестник Герценовского университета*. 2010. № 11 (85). С. 16–18.
9. Муравйова І., Целікова А. Креативна педагогіка, як інноваційна галузь розвитку креативності учня. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 70. С. 135–139.
10. Діалогічне навчання англійської мови як засіб формування іншомовної мовленнєвої компетентності майбутніх інженерів / Я. Мар'янюк, Т. Картель, О. Зайцева, Г. Сивокін. *Лінгвістична підготовка студентів нефілологічних спеціальностей вищих навчальних закладів у контексті болонського процесу та загальноєвропейських рекомендацій з вивчення, викладання та оцінювання мов : матеріали VII Міжнар. наук.-метод. конф., м. Одеса, 6–7 жовт. 2016 р. Одеса, 2016. С. 172–177.*